

OSMANLI DEVLETİ'NDE UYGULANAN ADEM-İ MERKEZİYETÇİ BİR YÖNETİM MODELİ: MİLLET SİSTEMİ

Konur Alp DEMİR¹

Geliş: 24.12.2018 / Kabul: 05.04.2019

DOI: 10.29029/busbed.501842

Öz

Osmanlı farklı kıtalarda hâkimiyet kurmuş, sınırları içerisinde farklı dillerin konuşulduğu ve farklı etnik kökenden insanların yaşadığı bir devlettir. Böyle bir devleti yönetmek için özel yönetim modellerine ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü farklı unsurları sorun çıkarmalarına olanak vermeden tek bir hedefe doğru yöneltmek ve ileri bir aşamada olası bir dağılmayı engelleyebilmek için yeni yöntemleri benimsemek kolay bir uğraş değildir. Bu doğrultuda belirlenen sakıncalardan kaçınmak ve belirtilen hedeflere ulaşmak için Osmanlı Devleti'nin benimsediği yönetim modeli millet sistemi olmuştur. Osmanlı Devleti millet sistemi ile ulus (nation) üzerinden değil, topluluk (community) unsuru üzerinden hareket etmiştir. Çünkü millet sistemi etnik kökene atıf yapmak yerine, din kavramını birleştirici unsur olarak kabul etme iddiasına sahipti. Bu bağlamda, bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde belirli bir süre başarılı bir biçimde uygulanan ve farklılıkların ustaca yönetilmesine olanak tanıyan millet sistemi incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi yönetim sistemi içerisinde gizlenmiş adem-i merkezîyetçi ruhunun millet sistemi üzerinden açığa çıkarılması önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti için belirli bir dönem birleştirici bir araç vazifesi gören bir sistemin, gerçekte iç işleyişindeki gizli kalmış aksaklıklar yüzünden ayrıştırıcı olduğunun vurgulanması ve adem-i merkezîyetçilik ruhunun kökenlerine ışık tutulması çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Millet Sistemi, Adem-i Merkezîyetçilik, Tanzimat Dönemi, Topluluk Yönetimi.

1 Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, konuralpdemir@yahoo.com.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1199-930X>.

DECENTRALIZATION ADMINISTRATION MODEL APPLIED IN THE OTTOMAN STATE: MILLET SYSTEM

Abstract

The Ottoman Empire was a state which had dominated different continents where different languages were spoken and people of different ethnic backgrounds lived within their borders. Special administration models are needed to administrate such a state. Because it is not an easy task to orient different elements to a single target without allowing them to cause problems and to adopt new methods to prevent a possible disintegration at a later stage. In order to avoid the drawbacks identified in this direction and to achieve the stated objectives, the administration model adopted by the Ottoman Empire became the millet system. With the millet system, the Ottoman State acted on the community rather than on the nation. Because the nation system, instead of referring to ethnic origin, had the claim of accepting the concept of religion as the unifying element. In this context, in this study, the millet system, which has been successfully applied in the Ottoman Empire for a certain period and which allows the masterful managing diversity, has been examined. It is important to reveal the decentralized spirit concealed within the centralized administration system of the Ottoman Empire through the millet system. It is the essence of the study to emphasize that a system that serves as a unifying tool for the Ottoman Empire for a certain period of time, is actually a disjoint in its inner workings due to hidden gaps, and to shed light on the origins of the spirit of decentralization.

Keywords: Ottoman Empire, Millet System, Decentralization, Tanzimat Period, Community Management.

Giriş

Osmanlı'nın toplumsal yapısı iki temel kurumdan oluşmaktaydı. Birincisi, din ve etnik köken unsurları ile ilişkisi bulunmayan toplumsal tabakalaşma veya hiyerarşik düzen üzerinde yükselen ve asker, bürokrat, zanaatkâr ve tüccar ile reaya sınıfından oluşan katmanlı yapı; ikincisi ise din temelleri üzerinde kendisine varlık alanı bulan millet sistemidir. Millet sisteminin özünde İslami kuralların getirmiş olduğu düzen ve özgürlük alanı yer almaktaydı. Hristiyan ve Museviler “Ehl-i Kitab” adlandırılması ile konumlanmış, zimmi statüsü ile varlıklarını devam ettirmişlerdir. Zimmi statüsüne sahip kişiler İslam'ın kurallarına göre korunması ve kollanması gereken unsurları oluşturmaktaydılar (Karpat, 2008: 12-13). Bu unsurların anlamlandırma şekli de “millet” kavramı ile hayat bulmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde “millet” kavramı günümüz anlamında kullanılmamaktaydı. Arapça kökenli olan millet kelimesi belirli bir dini topluluğu tasvir etmekteydi.

Bununla birlikte millet kelimesi etnik kökene vurgu yapmamakta, bunun yerine “kavm” ifadesi kullanılmaktaydı (Ortaylı, 1985: 996).

Osmanlı Devleti, gerçekleştirdiği fetihler sonucunda hâkimiyeti altına aldığı topraklarda “kendi kendini idare” etme yöntemini uygulamıştır. Bu yöneme göre, bu topraklar üzerinde yaşayan halk normal yaşantılarını sürdürebilecek ve kendi geleceklelerini devletin hâkimiyetinden ayrılmadan belirleyecek nitelikte belirli haklara sahip olmaktadır (Küçük, 1985: 1009). Bu hakların yönetim biçimine yansıyan tarafını oluşturan millet sistemi, Osmanlı Devleti’nde “sosyal”, “dini” ve “idari” bir örgütlenme şekli olarak varlık göstermiştir. Daha açık ve sonuca yönelik bir ifadeyle, Osmanlı Devleti’nin uygulamaya yansıttığı “millet sistemi”, “bir yönetim modeli”dir. Bu yönetim modeli din, kültür ve idari özerklik açısından önem taşımaktadır (Eryılmaz, 1992: 9). Bu önemden dolayı millet sisteminin bir yönetim modeli olduğu düşüncesi çerçevesinde ayrıca incelenmesi gerekmektedir. Çünkü Eryılmaz’ın (1992: 9) vurguladığı üzere millet sisteminin günümüz yönetim sistemlerine yansıyan taraflarının olması kaçınılmazdır.

Millet sisteminin özünde II. Mehmet’in İstanbul’u hâkimiyeti altına aldıktan sonra “...bütün dünyayı ve farklı din ve dilden insanları yönetmek...” isteği veya ideali yer almaktadır (Karpaz, 2006: 114). Bu idealin yönetim sistemine yansıyan kurgusunu da millet sistemi oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, millet sisteminin bir yönetim modeli olduğu öngörüsünden hareketle Osmanlı Devleti’nin merkezîyetçi yönetim yapısı içerisinde gizlenmiş adem-i merkezîyetçi uygulamalarının kökeninin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda millet sisteminin incelenmesine başlamadan önce ulusçuluk ve bu ekseninde din kardeşliği konularına değinilmiştir. Çünkü çalışmada vurgulanmaya çalışılan husus millet sisteminin günümüz anlayışındaki millet kavramı ile ilişkisinin bulunmadığıdır. İkinci olarak konunun ağırlık noktasını oluşturan millet sistemi incelenmiş ve bu sistem üzerinden yerel topluluk yönetimi konusu değerlendirmeye alınmıştır. Millet sistemi ile bağlantısı kurulmaya çalışılan adem-i merkezîyetçilik ilkesinin topluluk yönetimi ile ilişkilendirilmesinin ardından, sistemin dağılma sürecine vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, millet sisteminin işlevsizleştirildiği Tanzimat Dönemi’ne yer verilmiş ve Osmanlı Devleti’nin dağılması sonucu bu dönemde atılan adımlar ile ilişkilendirilmiştir.

Ulusçuluk ve Din Kardeşliği

Ulus kavramı, belirli bir topluluğun bir arada yaşama biçimi veya örgütlenme yöntemi olarak değerlendirilmesine rağmen, gerçekte aynı türden olanları bir araya getiren bir “birlik” sistemi veya birleşme yöntemidir (Karpaz, 2001: 50). Bu birleşme yönteminde ulus kavramı “dil” ve “ırk” aitliği üzerinden kurgulan-

maktadır. Osmanlı millet sistemi ise dil ve ırk üzerinden değil, “din” ve “mezhep” aitliği özelinde birleşme sağlamaktaydı. Millet sisteminin temellerinin dayandığı aile kurumu içerisinde doğan birey doğal bir süreç sonucunda kendisini bir millete eklenmiş olarak bulmaktaydı. Oysaki ulusçuluk bireylerin “...beslediği, örgütlediği, modern topluma özgü bir duygu, düşünce olgusu...” olarak varlık kazanmaktadır (Ortaylı, 1985: 997).

Ulusçuluk kavramını diğer kimliksel tanımlamalardan ayıran en önemli niteliği, halk topluluğu içerisinde bireysel kimlik kaynağının temelini oluşturmasıdır. Egemenliğin odak noktasına yerleşen halk topluluğu ile desenlenmiş ulusçuluk kavramı bir topluma sadakatin merkezi ve toplu dayanışmanın temel dayanak noktasını oluşturmaktadır (Greenfeld, 1992: 3). Bu dayanak noktasının eylemsel besleyici gücünü de siyasal hareketler oluşturmaktadır. Çünkü ulusçuluk anlamlandırması sosyal olduğu kadar, aynı zamanda siyasal bir hareketi de tasvir etmektedir (Smith, 2010: 5).

Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve siyasal yapısı ve örgütlenme biçimi etnik kimlik veya yalın bir milliyetçilik üzerine kurgulanmış bir görünüm sergilemekteydi. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına zemin hazırlayan gerçek de kimliksel farklılıkları inanç sistemi üzerinden yok etmeye çalışmasıdır. Osmanlı'nın geleneksel örgütlenme biçiminin başarısız sonuçlar üretmesinin sebeplerinden birisi etnik milliyetçiliğin başarısız bir biçimde inanç sistemi içerisinde eritilme girişimidir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'da ortaya çıkan uluslaşma çabalarını, din temelleri üzerine oturarak, yeni bir ulusal kimlik üretmek yerine “ümmet”leşme politikalarını sürdürmesi de devletin belirli bir noktaya kadar başarılı bir yönetim sergilediğinin kanıtıdır. Özellikle, 1860'lı yıllarda varlığını hissettirmeye başlayan “İslamcılık” düşüncesi kendisine siyasal bir zemin bulmuş ve bu bağlamda siyasal bir kimlik kazanmıştır (Karpat, 2001: 50).

Geniş toprakları egemenliği altına almış bir devletin bütünlüğünü koruyabilmek ve sınırları içerisinde yaşayan farklı kimliklere sahip insanları ayrılıkçı fikirlere doğru ötelememek veya dışarıdan bir müdahale ile ötelenmelerine izin vermemek için din temelli siyasal politikaları uygulamak verimli sonuçların ortaya çıkartılmasına katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda dinsel bir kimlik veya aitlik duygusu yaratarak inanç sistemi üzerinden farklı kimlikleri bir arada tutma çalışması daha etkili sonuçlara ulaşabilmek için gerekli bir eylemdir (Karpat, 2001: 50).

Osmanlı yönetim sisteminin, farklı etnik grupların hem merkezi yönetim hem de diğer farklı unsurlar ile sorunsuz bir biçimde yaşaması için din kardeşliği üzerine kurgulandığını ifade etmek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Çünkü toplumsal yapılanmada din olgusu birleştirici bir unsur niteliği kazanmıştır. Bu durum da devletin farklılıkları yönetmesi için kolaylaştırıcı bir sonucu ortaya çıkartmıştır. Dolayısıyla din üzerinden birleştirici olmak Osmanlı yönetim yapısının önemli bir

parçasını oluşturmaktaydı (Karpat, 2006: 71-72). Çünkü anlaşılması gereken konu dinin ne olduğundan daha çok nasıl bir görev yaptığıdır. Dinin üstlenmiş olduğu görevleri iyi bir biçimde analiz edilebildiği ölçüde din üzerinden birleştirici olmanın ne tür etkili sonuçları ortaya çıkardığı da anlaşılabilir. Bu anlamlandırma çerçevesinde bakıldığı takdirde dinin, aynı zamanda, ayrıştırıcı bir niteliğe de sahip olduğu ifade edilebilmektedir. Bağlamsal niteliği itibarıyla din bir toplum yaratmak için kullanışlı bir araçtır (Crawford, 2002: 4).

Farklı etnik kökenli grupları inandıkları dine göre sınıflandırmak ileri aşamalarda bir ulus yaratmak için uygun zemini hazırlamıştır. Örneğin, 19. ve 20. Yüzyıl'da Balkanlar'da ve Ortadoğu'da hareketlenen sıradan halk topluluklarının eylemleri sonucunda ortaya çıkan ulusların ulus kimliği kazanmasındaki sebep Osmanlı Devleti'nin din ve kültür üzerinden yaptığı sınıflandırmadır. Bunun yanında, Avrupa'nın özgürlükçü düşüncesi ve yaratmış olduğu sosyo-ekonomik koşulların da ortaya çıkan sonuçta önemli bir payı vardır (Karpat, 2006: 72).

Gelinen noktada ise ulusçuluk düşüncesi din, dil, etnik köken ve kültür kimliklerini aşarak, bu unsurların hepsini içine alan kapsayıcı bir kimlik veya tanımlayıcı nitelik şekline dönüşmüştür. Bu dönüşümün öncülüğünü yapan tetikleyici unsur ise evrensel ölçüde gerçekleşen “değişen koşullar”dır (Karpat, 2004: 265).

Uluslaşma öncesinde Türkler, İslam dini üzerinden, hem kendi içlerinde hem de farklı kabileler ile birleşmişlerdir. Bu açıdan değerlendirildiği takdirde dinin birleştirici bir unsurunun olduğu ifade edilebilmektedir. Çünkü etnik köken ve geçmişten gelen bütünleştirici duygular, din kimliğinin görünür olması ile birlikte önemini kaybetmiştir (Yediyıldız, 2002: 341).

Millet Sistemi

Sistem olarak nitelendirilen bir bütünlüğün anlamlandırılması aşamasında gerçekte bir düzenden söz edilmektedir. Düzen ise Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlüğü'nde “belli yöntem, ilke veya yasalara göre kurulmuş olan durum” ve “bir devletin belli başlı ilkeleri bakımından yönetimde tuttuğu yol, yönetim biçimi” şekillerinde tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlüğü, 09.12.2018). Dolayısıyla Eryılmaz'ın (1992: 9) söyleminden de faydalanılarak ifade edilebilir ki Osmanlı Devleti'nde uygulanan millet sistemi gerçekte bir yönetim modeliydi.

Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı farklı kıtalarda hâkimiyetinin bulunmasından dolayı çeşitlilik göstermekteydi. Bu çeşitlilik “din”, “mezhep”, ve “ırk” eksenli olarak varlık kazanmaktaydı. Gayrimüslim olarak adlandırılan farklı milletlerin tek bir yönetim altında sorun çıkarmadan yaşaması dikkat çeken bir yöneticilik başarısıdır. Bu başarının kaynağı ise Osmanlı devlet yönetiminin ve toplumsal ya-

pısının ırk temeli üzerinde değil, “düşünce” ve “inanç” esasları üzerinde yükselmiş olmasıdır. Osmanlı yönetimine Türkler hâkim olmakla birlikte, toplum içerisinde Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar ve Araplar bulunmaktaydı. Türkler ise toplam nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti farklı milletleri aynı çatı altında, ancak belirli özerklik uygulamaları ile yönetmeyi başarmış bir devlettir. Osmanlı Devleti'nin farklı milletleri asimile ettiğini, toplum içerisinde erittiğini veya kendisine uydurduğunu ifade etmek tarihi bir yanılmaya sebebiyet verebilecektir. Böyle bir durumun var olmadığı farklı milletlerin kendi öz kimlikleri ile yaşamış olduğu gerçeği ile kanıtlanabilmektedir (Eryılmaz, 1992: 10). İşte bu kanıtın yönetim açısından uygulamaya yansımış biçimi de “millet sistemi”dir. Bu noktada millet kavramının ne anlama geldiğini açıklamakta fayda görülmektedir.

Millet, Osmanlı toplumunda din ile ilişkilendirilen insan topluluğuna verilen isimdir. Bu ifadeden çıkarılan en kısa sonuç, Osmanlı toplumsal yapısında “ırk” veya “dil” ayrımının söz konusu olmamasıydı. Örneğin, aynı dili konuşan Ermeniler, bağlı oldukları kilise temel alınarak, “Ermeni”, “Ermeni Katolik” ve “Ermeni Protestan” olmak üzere üç farklı millete ayrılmışlardı. Buna karşın, Bulgarlar ve Rumlar inandıkları dinin aynı olmasından dolayı tek bir millet olarak kabul edilmekteydiler. Osmanlı da toplumsal açıdan etnik ayrımcılık yapılmamakta, insanlar inandıkları dine göre gruplandırılmaktaydılar (Ortaylı, 2008: 201). Bu da ırkın veya konuşulan dilin toplumsal yapıda herhangi bir ayrıştırıcı veya birleştirici bir görevinin olmadığı anlamına gelmektedir.

Millet kelimesinin anlamı üzerinden biraz daha açıklama yapmak gerekirse Arapçadaki kullanımına değinmekte fayda görülmektedir. Arapçada millet kelimesi “din”e atıf yapacak bir çerçevede anlamlandırılmıştır. Örneğin, “el-milletü'l-İslamiyye”, “milletü'l-İslam”, “milletü İbrahim”, “milletü'l-Mesih” gibi ifadeler ile millet kelimesi din temelli bir anlam çerçevesinde şekillendirilmiştir. Kelimenin, günümüz anlamına evrimleşmesi, büyük bir olasılıkla, yaşanan sosyal dönüşümlerin ardından gerçekleşmiş ve millet kelimesi ulus (nation) anlamı çerçevesinde kullanılmaya başlanmıştır (Şentürk, 2005: 64).

Millet kelimesinin belirli bir dine inananları betimlemek ve dini toplulukları ifade etmek için kullanılması (Ortaylı, 2005: 66) millet sistemini din yönetimi temelinde değerlendirmeyi de zorunlu bir hale getirmektedir. Bu söylemden kısa bir çıkarım yapmak gerekirse millet sisteminin gerçekte bir ‘topluluk yönetimi sistemi’ olduğu sonucuna varılabilmektedir.

Millet sistemi, gerçekte, hukuki bir durumun yönetim ile ilgili sonucudur. Osmanlı Devleti bir toprağı kendi hâkimiyeti altına aldıktan sonra, bölge halkı veya halkın temsilcileri ile yaptığı bir anlaşma ile kendilerine inanç ve yaşayış biçim-

lerinde özgürlük tanımıştır. Bu özgürlük günümüz anlamı ile yönetimde ve yaşam biçiminde özerklik olarak adlandırılabilir (Ortaylı, 2005: 66).

Osmanlı Devleti'nin laik bir devlet yapılanmasına sahip olup olmadığı yönündeki tartışmaların sonuç kısmına düşülmesi gereken not ise laik bir düzenin varlığından söz edilemeyeceğidir. Gerçekte millet sisteminin ön kurgusu itibarıyla laik bir düzeni çağrıştırdığı düşünülebilir. Birlikte, bu sistemin din temelleri üzerinde yükselmesi laik olmak tezini çürütmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki millet sisteminin varlığından dolayı, Osmanlıyı laik olarak tanımlamak olanaksız bir hale gelmektedir. Dolayısıyla millet sisteminin din merkezli bir yönetim modeli olduğunun ifade edilmesinde herhangi bir sakınca görülmemektedir (Ortaylı, 2008: 201-202).

Millet sisteminin resmi tarihi II. Mehmet dönemine ve İstanbul'un fethine dayandırılmaktadır (Sander, 2003: 65; Karpat, 2006: 112). Bunun sebebi, İstanbul'un Türklerin hâkimiyetine girmesinin ardından ortaya çıkabilecek olası siyasi karışıklıkların önüne geçebilmek isteğidir. Bunun için de acil olarak siyasi tedbirlerin alınması gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı inanca özgürlük politikasının altında yatan sebep de siyasi karışıklıkların ortaya çıkmasına imkân vermemektir. Çünkü II. Mehmet'in hükümdarlığından önce yaşanan taht kavgaları, özellikle Balkanlar'da ve Anadolu'da karşılık bulmuş ve bu bölgeleri çalkantılı bir coğrafya haline getirmiştir. Çeşitli gruplar, özellikle köylü kesimini dini söylemler özelinde kışkırtarak, merkezi yönetime yönelik bir isyan ateşini yakmaya çalışmışlardır. II. Mehmet bu yıkıcı faaliyetlere son verebilmek amacıyla bazı tedbirler almıştır. Bu bağlamda köylülere tımar uygulamaları ile karşılık verilerek olası bir isyandan uzak tutulmaya çalışılmışlardır (Karpat, 2006: 112-113).

İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks Kilisesi'nin baskılarından ve Avrupa'da yaşanan ötekileştirici uygulamalardan kaçan çok sayıda Yahudi Müslüman bir devlet olan Osmanlı Devleti'ne sığınmıştı. Yahudiler Osmanlı'ya bağlılıklarını ilan etmeleri sonucunda ibadet ve inançlarında serbestlik özgürlüğü kazanmışlardı. Bu özgürlük, aynı zamanda, kendi öz kimlik ve kültürleri ile yaşama ayrıcalığını da içermekteydi. Böylece farklı dine inanan topluluklar din temelli bir örgütlenme içerisinde kendilerine tanınan ayrıcalıklı özerk alanda yaşamaya başlamışlardı. Bu özerklik merkezi yönetimden soyutlanma anlamına gelmemekte, aksine grupların önderlerinin yönetiminde olmak koşulu ile merkezi otoriteye bağlı bir biçimde yaşama olanağını veya serbestliğini getirmektedir (Sander, 2003: 65).

Osmanlı Devleti'nin topluluk yönetme yöntemi “yönetilemeyi yönetme”, “uzlaşmazı uzlaştırma” ve “etnik-dinsel uyumsuzluğundan uyum yaratma” olmak üzere üç temel unsur üzerinde yükselmekteydi. Aslında bu unsurlar farklı kimlikleri yönetebilmek için benimsenmiş bir “sanat” veya temel düşünce olarak da değerlendirilebilmektedir. Bu düşünceye göre farklı dinlere mensup grupların toplumsal bir

huzursuzluğa sebebiyet vermemeleri için toplumsal düzende ve siyasal sistemde kendilerine birer yer vererek uzlaşmacı bir yöntem ile kendi varlıklarını sürdürme-bilmelerine izin vermek, yapılması gereken eylemlerden önceliklisini meydana getirmekteydi. Osmanlı'nın izlediği bu politika aslında “çatışma” yönetiminin tam olarak kendisini oluşturmaktaydı (Karpat, 2001: 61). Dolayısıyla millet sistemini bir çatışma yönetimi olarak adlandırmak mümkündür.

Osmanlı'da Yerel Topluluk Yönetimi

Topluluk sahip olduğu niteliksel değerleri açısından kurgusal bir çözümlemeyi gerektiren bir kavramdır. Çünkü topluluk kimliksel tanımlamayı, sorumluluk ve aidiyeti, benzerlik ve farklılıkları, dâhil olma ve dışlanmayı, yer ve zamanı, modernleşme sürecini, mekânsal ve sosyal varlık sahasını tasvir etmektedir (Clark, 2007: 1). Bu çözümleme açısından değerlendirilecek olunursa bir devletin sınırları içerisinde farklı din, mezhep ve ırklara dâhil olan toplulukların bulunması, bu farklılıkların yönetilmesini zorunlu kılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin topluluk yönetiminde benimsediği yöntem “düşünce ve inanç” özgürlüğü üzerine kurgulanmıştır. Devlet, kendi hâkimiyeti altında yaşayan her topluluğu özerk bir konumda değerlendirmiş, hiç birinin üzerinde “asimilasyon” benzeri eritme politikaları uygulamamıştır (Yediyıldız, 2002: 341).

Topluluk yönetimi söz konusu olduğunda din çevresinde bütünleşmiş insan topluluğunun kimlik arayışlarının somut gerçekliklerinden kaynaklanan gruplaşma içgüdüleri ile hareket edilerek bir dayanışma ortamının yaratıldığı bilincinde olunması gerekmektedir. Aksi takdirde, geniş bir çerçevede farklı etnik kökenden gelmiş insanları bir arada tutmak ve yönetmek olanaksız bir durumun çözümsüz bir sonucunu ortaya çıkartmaktadır (Karpat, 2001: 49-50).

Millet sisteminin kurulmasındaki temel sebeplerden birisi veya kurulduktan sonraki faydası farklı toplulukların yönetilmesine katkı sağlamak olmuştur (Karpat, 2008: 13). Bu düzen bozulduktan sonra ise merkezi yönetim güç kaybetmeye başlamış, yerel alan kontrol edilemez bir duruma gelmiş ve bölgesel güçler otorite alanlarında mutlak söz sahibi olmaya başlamışlardır. Bu bölgelerde devletin otorite kaybının olduğu ifade edilebilmektedir (Karpat, 2008: 17).

Osmanlı Devleti'nin din üzerinden kurguladığı topluluk yönetimi anlayışı Türk kimliğinin baskın karaktere sahip olduğu 13. ve 14. yüzyıllarda henüz kendisini göstermemişti. 15. yüzyıla gelindiğinde, devlet sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimlerin sayısında yaşanan artış, baskın Türk karakterini zayıflatmaya başlamış ve devlet evrimleşerek büyük bir imparatorluk olma yönünde önemli bir adım atmıştır. Dini toplulukların [Hristiyan (Rum) Ortodoks Milleti, Ermeni Milleti, Musevi Milleti] varlıklarının siyasal yönden tanınması dini bir kurumsallaşmanın da başlangıcını oluşturmaktaydı (Karpat, 2001: 56).

Toplumsal tabakaların birbirlerinden ayrı tutulması düşüncesini uygulamaya geçiren Osmanlı Devleti'nin bu noktadaki amacı her toplumsal tabakanın kendi iç işleyiş düzeninde devam etmesine izin verilmesi sayesinde merkezi yönetime sorun çıkarmaması öngörüsüydü (Karpaz, 2008: 28).

Osmanlı yönetim sistemi içerisinde merkeziyetçilik ilkesinin uygulandığı Eflak ve Boğdan dışındaki Balkanlar, Macaristan, Suriye, Irak, Mısır ve Kuzey Afrika doğrudan yönetilmiş, buna karşın yerel otoritelerin güçlü kaldığı Arapça konuşulan bölgelere yerel özerklik verilmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin yerel halktan vergi toplamak, kanun ve düzenin bozulmadan devam etmesini sağlamak ve olası bir ayaklanmanın önüne geçebilmek için yerel otoritelere güvenmek alışkanlığı bulunmaktaydı (Karpaz, 2008: 14).

Çeşitli etnik kökenlere sahip insanların bir millet çatısı altında toplanması, bu insanların ortak hareket etmelerini zorunlu bir hale getirmekteydi. Bununla birlikte her millet kendi içerisinde kendi dilini konuşmakta ve kendi kültürünü yaşamaktaydı (Karpaz, 2004: 15-16). Bu yaşam biçiminin özerk bir yönetim alanını çağrıştırdığından şüphe duyulmamalıdır. Bunun için de Osmanlı Devleti'nde adem-i merkeziyetçilik anlayışının çıkış noktasının tespit edilmesi ve millet sistemi ile bağlantısının kurulması gerekmektedir.

Adem-i Merkeziyetçilik Anlayışının Çıkış Noktası

Bu bölümde adem-i merkeziyetçilik anlayışının çıkış noktasının, millet sisteminin dönüşümü üzerinden açıklanmasına çalışılacaktır. Böyle bir amacın benimsenmesinde Ortaylı'nın (2002: 398) millet sisteminin idari bir teşkilatlanma biçimi olduğu görüşü baskın karakter olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bölümde çok uluslu bir devletin nasıl yönetilmesi gerektiği tartışması üzerine yoğunlaşmıştır. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, çok uluslu bir devletin yönetim sisteminde merkeziyetçilik veya adem-i merkeziyetçilik uygulamasından hangisi üzerinde durulacağı konusu sorulaştırılmıştır. Bu bölümde bu soruya cevap verilmeye çalışılmaktadır.

Millet sistemi, gerçekte, bir kimlik yaratma çabasıydı. Bu kimliğin mührünü ise din oluşturmakta (Karpaz, 2004: 17) ve söz konusu kimliksel yapı, bu noktaya kadar anlatılardan çıkarılabilecek en kısa sonuca göre, merkezi yönetimden uzaklaşmadan çevresinde örgütlenen özerk bir alanı meydana getirmekteydi. Bu oluşumun ilkesel adının adem-i merkeziyetçilik olarak tasvir edilmesi ulaşılmış öngörülen hedefi yakınlaştıracaktır.

Osmanlı yöneticilerinin uygulamaya yansıttıkları millet sisteminin detaylı bir analizinin yapılması sonucunda iki önemli sonuç ortaya çıkmaktadır. Birincisi, devlet yöneticilerinin din üzerinden birleştirici olma çabalarının arkasında farklı

toplulukları birbirleri ile çatıştırmadan, birbirlerine kaynaştırmadan yönetmek isteği yer almaktadır (Yediyıldız, 2002: 341). Bu isteğin siyasi yansıması da adem-i merkeziyetçilik ilkesidir. Çünkü farklı topluluklar, her ne kadar din üzerinden birleştirilseler de, kendi özerk alanlarında yaşamaktaydılar. Devlet, bir şekilde, hâkimiyet kurduğu coğrafyalardaki farklılıkları yönetmek zorundaydı (Ortaylı, 2005: 66; Sander, 2003: 65). Bu noktaya kadar anlatılanlardan kısa bir sonuç çıkarmak gerekirse Osmanlı Devleti'nin bu zorunluluğu din kardeşliği üzerinden yerine getirmiş olduğu ifade edilebilmektedir.

Yukarıdaki ifadeleri Yediyıldız'ın (2002: 343) şu anlatımı ile desteklemek önem taşımaktadır:

“...Yahudi topluluklarının Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaat (kehillot) halinde örgütlendikleri, her cemaatin kendi mahallesinde yaşadığı, kendi havraları etrafında toplandıkları, kendi haham ya da rabbilerine bağlı oldukları ve bunun Osmanlı şehir örgütlenmesinin genel örüntüsüne uygun olduğu bilinmektedir. “Osmanlı kentinin etkin birimini, kentin kendisi değil, mahalle adı verilen dinsel olarak tanımlanmış ve kendi ibadet yerinin, caminin, kilisenin ya da havranın etrafında ve imamının, papazının veya hahamının önderliği altında örgütlenmiş toplulukların oluşturduğu semtler meydana getirmekteydi”.”

İkinci sonuç ise, Osmanlı Devleti'nin din birlikteliğinin kan veya ırk birlikteliğinden daha sağlam olacağına farkına varmış olmasıdır. Çünkü kan ve ırk üzerinden birleştirici olmaya çalışmanın yönetsel bir bozukluğu beraberinde getirme olasılığı bulunmaktaydı. Bu noktada din, öğretileri ile inananları sakinleştirme ve uyumlaştırma görevini üstlenmekteydi (Yediyıldız, 2002: 341).

Merkezi yönetimin varlığına rağmen, her millet kendi içerisinde kendi sorunlarını çözebilecek sistemlere sahipti. Örneğin, her millet topluluğunun “mali”, “adli” ve “idari” sorunlarının çözümünden, merkezi yönetim ile iletişiminden ve bu süreçleri yönetmekten kendi yöneticileri sorumluydular. Bununla birlikte bir millet topluluğuna dâhil olan, ancak mezhep farklılığı bulunan alt topluluklar dahi kendilerinin belirledikleri düzen içerisinde yaşamaktaydılar. Ortaylı'nın ifadesi ile bu topluluklar “...kendi içinde kapalı bir yaşam sürdürürlerdi” (Ortaylı, 1985: 996-997). Dolayısıyla millet sisteminin merkeziyetçilikten uzaklaşmayı tasvir eden adem-i merkeziyetçilik ilkesi ile yakından bağlantısının olduğu ifade edilebilmektedir.

Millet sisteminin adem-i merkeziyetçi bir yönetim modeli olduğunun bir diğer kanıtı da her bireyin ait olduğu milletin kurallarına göre yaşamını sürdürüyor olmasıydı. Ortaylı'nın vurguladığı üzere “Birey önce bu grubun yönetimindedir.” Toplulukların özerk yaşantılarının temel dayanak noktasının “mezhep” ve “din” olması (Ortaylı, 1985: 997) adem-i merkeziyetçilik ilkesinin varlığına gölge dü-

şürmemektedir. Çünkü temel dayanak noktasının farklılığı, sınırları belli özerk yönetim alanının varlığını ortadan kaldırmamaktadır.

Osmanlı yönetim sistemine göre fethedilen bölgelerde amir konumunda bulunan hüküm, egemenlik haklarının Osmanlı'ya ait olmasıydı. Osmanlı Sultanları egemenliklerini yönetim, askerlik ve mali konular ile sınırlandırmışlar ve diğer unsurlar (örneğin, “öğretim, haberleşme, sosyal güvenlik, adalet”) konusunda yerel halka özerk bir alan yaratmışlardır. Bu özerk alanın hâkimi ise millet sistemine göre örgütlenmiş topluluklardan meydana gelmekteydi (Shaw, 1985: 1002).

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudi milletleri devlete vergi verdikleri, kanunlara uydukları, düzeni bozmadıkları, güvenlik konusunda sorun çıkarmadıkları sürece kendi okullarında eğitim almak, kendi dinlerini yaşamak, kendi geleneklerini yaşatmak, kendi hastanelerini kurmak ve kendi mahkemelerinde yargılanmak gibi konularda özgür bırakılmışlardır. Bu düzen içerisinde yerel halkın Osmanlı egemen sınıfı ile çok sınırlı düzeyde bir ilişkisi bulunmaktaydı. Bu sebepten dolayı Müslüman olmayan yerel halkın karşılaştığı sorunlar Osmanlı yönetiminden değil, aksine kendi yerel yöneticilerinden kaynaklanmaktaydı (Shaw, 1985: 1003).

Millet sistemi, Osmanlı Devleti'nin “zayıf noktası”nı oluşturmaktaydı (Fendoğlu, 2002: 341). Bu bağlamda değerlendirildiği takdirde millet sisteminin, Osmanlı Devleti'nin gücünün zayıflamasına ve dağılmasına zemin oluşturduğu ifade edilebilmektedir (Gencer, 2002: 49). Çünkü yerel topluluklar için özerk bir alan yaratmak düşüncesi, merkezi yönetimin bu alanda olması gereken baskınlıkta varlık göster(e) memesine sebep olmuştur. Bunun sebebi ise millet sistemi içerisinde yer alan topluluklar, özellikle Balkanlarda yaşayanlar, ileri bir zaman diliminde kendilerine ulus bilinci kazandıracak öz benliklerini ve diğer farklılıklarını din örgütlenmesi altında kiliselerde ve eğitim kurumlarında koruma altına almışlardır. Böylece kendi varlık sahalarını terk etmeden, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşamış ve ulus bilincinin aşılması noktasında da bağımsızlıkları için mücadele etmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen bu mücadelede veya “çatışmalarda” kiliselerin önemli bir etkisi olmuştur (Saatçi, 2002: 188).

Osmanlı Devleti'nin gücünü katı veya kuralcı bir merkezîyetçilik anlayışına dayandırmak yanlış bir anlamlandırmanın hatalı sonucunu ortaya çıkartacaktır. Dolayısıyla Osmanlı'nın gücünü merkezîyetçilik ilkesinde değil, aksine sınırları içerisinde yaşayan farklı etnik köken ve kültürdeki halklara tanıdığı esneklikte aramak gerekmektedir. Çünkü geniş topraklar üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan yönetim ve yönetimin amaçlarını gerçekleştirmek için tasarlanmış yönetim sistemi merkezden uzaklaştıkça, adem-i merkezîyetçi bir düzene doğru evrimleşmekteydi (Öz, 2002: 1300).

Küçük'ün (1985: 1011) İngiliz tarihçi Arnold Joseph Tonybee'nin (1889-1975) sözlerine dayandırarak yaptığı yoruma göre millet sistemi devlet içerisinde özerk bir yönetim alanını oluşturmaktaydı. Buna ek olarak, Tonybee, millet sisteminin, çok uluslu devletlerin yönetim sistemleri içerisinde yer alabilecek niteliklere sahip olduğunu vurgulamaktaydı. Bir diğer anlatım ile millet sisteminin farklı ulusların birleşmesinden meydana gelmiş bir devlet için birleştirici bir niteliğe sahip olduğu ifade edilebilmektedir (Küçük, 1985: 1011-1014).

Tanzimat Dönemi ve Sonun Başlangıcı

Tanzimat, 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayun adı ile bilinen bir ferman ile halka duyurulan ve yönetimin modern çağa uyumlaştırılması için başlatılan çalışmaların gerçekleştirildiği döneme verilen isimdir (Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlüğü, 18.12.2018; Eryılmaz, 1992: 55). Tanzimat Dönemi, 3 Kasım 1839 tarihinde halka ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayun ile 18 Şubat 1856 tarihinde yayımlanan Islahat Fermanı'nın hükümlerinin uygulamaya yansıtılmaya çalışıldığı ve 1876 yılına kadar devam eden 37 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Bu süreç eski Osmanlı'dan yeni Osmanlı'ya geçişi anlatması açısından önem taşımaktadır (Eryılmaz, 1992: 55). Tanzimat, gerçekte, devletin yeni bir örgütlenmeye ihtiyaç duyduğu ve eski sistem yerine modern çağa uyum sağlayabilecek bir düzenin getirilmeye çalışıldığı bir düzeni tasvir etmektedir (Baysal, 1983: 1308).

Bu dönemin ve yenileşme çalışmalarının millet sistemi ile bağlantısı din temelleri üzerinde yükselen birleştirici bir yönetim anlayışından vazgeçilmesi ve yerine "Osmanlılık" anlayışının getirilmeye çalışılmış olması üzerinden sağlanmaktadır. İlan edilen ferman ile birlikte halkın tamamı devlet karşısında eşit bir seviyeye getirilmiş ve "hâkim millet" anlayışı terk edilmeye başlanmıştır. Müslüman olmayan her kişinin Müslüman olan ile eşit kabul edilmesi anlayışının benimsenmesi millet sisteminin temellerini sarsmıştır. İlk sarsıntı hâkim millet anlayışının Müslümanların aleyhine olacak bir biçimde değiştirilmesiydi. İslam dininin son ilahi din olmasından dolayı Müslümanlar hâkim milleti oluşturmakta ve bu sebepten dolayı da bir takım ayrıcalıklara sahip olmaktaydılar. Tanzimat Dönemi'nin yenileşme fikirleri çerçevesinde ilgili ayrıcalıklarda dönüşüm yaşanmıştır (Eryılmaz, 1992: 56).

Tanzimat Dönemi'nin sonun başlangıcı olarak anlamlandırılmasının sebebi millet sistemi üzerinde yaptığı etkileyici dönüşümdür. Bu dönüşümü biraz daha detaylandırmak gerekirse 1856 Islahat Fermanı'ndan söz etmek gerekmektedir.

1856 Islahat Fermanı Hristiyan milletlerin anayasal seviyede bir gelişim göstermesinin başlangıcını oluşturmaktaydı. Bununla birlikte, 1856 Islahat Fermanı her milletin kendi öz kimliği ile varlık göstermesi veya ulusal bağımsızlığını kazanabilmesi adına gerekli zeminin oluşturulması için girişilen çabaların başlangıç noktasını temsil etmekteydi (Eryılmaz, 1992: 63).

Bu aşamada Islahat Fermanı'nın kısa bir çözümlemesi yapılacak olunursa 1789 Fransız Devrimi'nden izlere rastlamak mümkündür. Ancak Osmanlı Devleti'nin iç işleyişi ve kurgusal düzeni bu özgürlükçü fikirlere yabacıydı. Dini temeller üzerinde yükselen bir devletin pozitif değerlere yönlendirilmesinin kolay bir uğraş olmasından dolayı, farklılıkları kısa bir süre içerisinde toparlayarak bütünleştirmek imkânsız bir durumu ortaya çıkartmaktaydı (Karal, 2007: 12).

Tanzimat Dönemi'nin getirmiş olduğu yenilikler sonucunda Osmanlı Devleti'nin milli bir temelden uzaklaştığı ve farklılıkları bütünleştirici niteliğinden yoksun kalarak devletten ayrılmalara zemin yarattığı ifade edilebilmektedir. Çünkü din özelinde birleşen farklı kökenden topluluklar, bu dönemden sonra ulus bilinci ile ayrılık düşüncesi içerisine girmişlerdir (Küçük, 1985: 1023).

Tanzimat Dönemi'nin eşitlikçi anlayışı ile İslam Hukuku'na dayanan Osmanlı Devlet gelenekleri birbirleri ile çelişkili durumları ortaya çıkarmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim kesimlere hoşgörü ile yaklaşması ve kendi iç işleyişlerinde özerklik tanınması ile (Lewis, 1993: 107) hâkim millet anlayışı çerçevesinde Müslümanları ayrı bir noktada konumlandırması eşitlikçi yapıyı bozmaktaydı (Eryılmaz, 1992: 56). Bu eşitlikçi yapı Osmanlı millet sisteminin ruhuna da zarar vermekteydi. Çünkü Osmanlı milletlerinin her biri kendi içlerinde “kapalı bir kompartıman” veya kapalı bir kutu görünümünü sergilemekteydi (Ortaylı, 1985: 996).

Islahat düşüncesinin önderlerinden birisi olan Mustafa Reşit Paşa Müslüman halk ile Hristiyan halkın birbirine eşit tutulmasının ileri aşamalarda sorunlara sebebiyet verebileceği, dışarıdan müdahaleler ile devletin iç işleyiş düzeninin bozulmaya çalışıldığı ve “siyasi bir hata”ya sebebiyet vermemek için sürecin yavaş bir biçimde ilerletilmesi gerekliliğini vurgulamaktaydı. Aksi takdirde, Paşa, Hristiyanlara verilen hakların Müslümanlar tarafından tepki ile karşılanacağı ve Müslümanların yoğunlukla yaşadığı bölgelerde iç isyanların çıkabileceği tehlikesinden ve aynı zamanda Hristiyanlara verilen çeşitli hakların farklı çevreler ve özellikle Avrupalılar tarafından devleti yıpratıcı amaçlarla kullanılabilmesi olumsuzluğundan söz etmekteydi (Karal, 2007: 8). Paşa'nın bu öngörüsü doğru çıkmış ve Tanzimat Dönemi'nde gayrimüslimlere sağlanan ayrıcalıklar sonucu devlet yönetiminde Türk kökenlilerin yanında gayrimüslimler de önemli noktalarda görev almaya başlamışlardır. Bu değişim ise Osmanlı Devleti için yıpratıcı bir etki yaratmış ve yıkılışını çabuklaştırmıştır (Erdem, 2002: 1091). Bununla birlikte, Tanzimat Dönemi'nin yenilikçi ortamı içerisinde uygulamaya yansıtılması öngörülen yeniliklerin uygulanmadığını öne süren Hristiyan halk ayaklanarak siyasal ve toplumsal bir düzensizliğin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Bu karışıklık içerisinde Bosna Hersek Avusturya tarafından işgal edilmiş ve 1878 yılında Osmanlı Devleti bu bölgedeki hâkimiyetini tamamen kaybetmiştir (Gölen, 2002: 230). Bu

noktada, anlatılardan yola çıkılarak, kısa bir çözümleme veya çıkarım yapmak önem taşımaktadır. Millet sisteminin başarılı bir biçimde sürdürüldüğü dönemlerde uygulanan din tabanlı halk yönetiminden Tanzimat Dönemi'nde öne çıkan eşitlikçi halk yönetimi sistemine geçiş, toplumu kimliksel farklılıkları ile çatışmacı bir ortama sürüklemiştir. Bu sebepten dolayı Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti için sonun başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti gibi farklı kıtalara yayılmış ve sınırları içerisinde farklı etnik kökenden insanların yaşadığı bir devleti yönetmek için yeni yöntemlere ve yönetim modellerine ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü konuşulan dilin, yaşanan kültürün, inanılan dinin ve ırksal farklılıkların bir arada yaşamayı zorlaştırma olasılığı bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin farklılıkları bütünleştirmek için kullandığı araç veya yönetim modeli ise millet sistemiydi.

Millet sistemi günümüz anlamında ulus bilinci ile örülmüş bir bütünlük değil, topluluk yönetimi özelinde şekillendirilmiş bir yönetim tekniğidir. Bu noktada iki önemli tespit yapılabilmektedir. Birincisi, millet sisteminin etnik köken üzerinden tanımlanabilecek bir niteliğinin bulunmadığıdır. İkincisi ise millet sisteminin yerel toplulukları yönetebilmek için adem-i merkeziyetçilik ilkesi ile desenlenmiş bir topluluk yönetimi tekniği olduğudur.

Millet sistemi farklı etnik kökenli insanları din özelinde ortak bir paydada buluşturmak için kullanılan bir yöntem olarak kabul edilebilmektedir. Bu sayede toplumsal çatışmaların ve iç isyanların önüne geçilebilmekte ve aynı zamanda da farklı unsurların kendi özerk alanlarında yaşamalarına da olanak tanınmış olmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiği takdirde millet sistemi özerk yönetimin din temelleri üzerine oturtulmuş bir biçimini oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin yönetim sisteminde adem-i merkeziyetçilik uygulamalarının kökenlerine doğru gidildikçe yakın tarihli bazı olay veya fikir akımlarına rastlanılabilmektedir. Bu çalışma kapsamında ise bu yönetim ilkesinin millet sistemi özelinde varlık kazandığı ifade edilmektedir. Millet sisteminin din temelleri üzerinde yükselmesi yönetimde özerk bir alanın yaratılamayacağı anlamına gelmemektedir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına doğru giden süreç dikkatli bir biçimde analiz edildiği takdirde millet sistemi ile kendi iç işlerini düzenleyen toplulukların daha sonradan bağımsızlık mücadelesi verdiği gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bir süre birleştirici olan bu sistem ilerleyen zaman içerisinde ayrılıkçı bir düzenin zeminini oluşturmuştur.

Millet sistemini topluluk yönetimi temelinde değerlendirmek ulaşılmaması amaçlanan hedefi daha fazla yakınlıktır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin halk toplu-

luklarını din temelli bir sistem üzerinden sınıflandırması ve bu topluluklara kendi iç işleyiş düzenlerinde belirli bir özerklik tanınması farklılıkların yönetilebilmesi adına ustaca atılmış önemli bir adımı oluşturmaktadır. Bu sonucu başarılı bir yönetim tekniği olarak da adlandırmak mümkündür. Aksi takdirde, Osmanlı Devleti'nin yalnızca din temelli bir sistem kurgulayarak ilahi dinleri sınıflandırmaya çalıştığını düşünmek gereksiz bir eylemin verimsiz sonucunu ortaya çıkaracaktır.

KAYNAKLAR

- CLARK, Andrew (2007), *Understanding Community: A Review of Networks, Ties and Contacts*, ESRC National Centre for Research Methods, NCRM (National Center for Research Method) Working Paper Series, 9/07, University of Manchester, Leeds Social Sciences Institute, Manchester.
- BAYSAL, Jale (1983), "Kütüphanecilik", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 5. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1306-1310.
- CRAWFORD, Robert (2002), *What is Religion?*, Routledge Taylor & Francis Group, London.
- ERDEM, Hüsameddin (2002), "Türk Ahlakı", *Türkler, Orta Çağ*, Cilt: 5, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 1079-1105.
- ERYILMAZ, Bilal (1992), *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul.
- FENDOĞLU, H. Tahsin (2002), "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", *Türkler, Osmanlı*, Cilt: 13, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 340-354.
- GENCER, Mustafa (2002), "Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde "Şark Meselesi"", *Türkler, Osmanlı*, Cilt: 13, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 45-56.
- GÖLEN, Zafer (2002), "Yenileşme Çağında Boşnaklar", *Türkler, Osmanlı*, Cilt: 14, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 219-235.
- GREENFELD, Liah (1992), *Nationalism Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, England.
- KARAL, Enver Ziya (2007), *Osmanlı Tarihi: VI. Cilt: Islahat Fermanı Devri (1856 - 1861)*, 7. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KARPAT, Kemal H. (2008), *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (Çevirenler: Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan), 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- KARPAT, Kemal H. (2006), *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çeviren: Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara.
- KARPAT, Kemal H. (2004), *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, (Çeviren: Recep Boztemur), İmge Kitabevi, Ankara.

- KARPAT, Kemal H. (2001), *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, (Çevire: Recep Boztemur), İmge Kitabevi, Ankara.
- KÜÇÜK, Cevdet (1985), "Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1007-1024.
- LEWIS, Bernard (1993), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 5. Baskı, (Çeviren: Metin Kıratlı), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2008), *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, 3. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2005), "Millet (Osmanlılar'da Millet Sistemi)", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Cilt: 30, İstanbul, s. 66-70.
- ORTAYLI, İlber (2002), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler, Osmanlı*, Cilt: 10, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 393-399.
- ORTAYLI, İlber (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 996-1001.
- ÖZ, Mehmet (2002), "II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl", *Türkler, Osmanlı*, Cilt: 9, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 1298-1336.
- SAATÇI, Meltem Begüm (2002), "XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler", *Türkler, Osmanlı*, Cilt: 13, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 188-207.
- SANDER, Oral (2003), *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, 12. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- SHAW, Stanford (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", (Çeviri: Ahmet Günlük), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1002-1006.
- SMİTH, Anthony D. (2010), *Nationalism: Theory, Ideology, History*, 2nd Edition, Polity Press, Cambridge.
- ŞENTÜRK, Recep (2005), "Millet", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Cilt: 30, İstanbul, s. 64-66.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (2002), "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Türkler, Osmanlı*, Cilt: 10, (Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 330-392.
- TÜRK DİL KURUMU BÜYÜK TÜRKÇE SÖZLÜĞÜ, DÜZEN,
<http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c0d1291dbfd7.78673063>, (Erişim Tarihi: 09.12.2018).
- TÜRK DİL KURUMU BÜYÜK TÜRKÇE SÖZLÜĞÜ, TANZİMAT,
<http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c18b2a0da2ce4.92746857>, (Erişim Tarihi: 18.12.2018).